

Suomenkieliset kalannimitykset *Åbo Tidningarissa 1771–1772*

Harri Uusitalo

Suomen kielen sana *kala* kuuluu kielen vanhimpiin omaperäisiin sanoihin, ja sen vastine esiintyy myös kaukaisimmissa sukukielissä eli samojedikielissä asti. Yksittäisten kalalajien nimityksiä on suomen kieleen tullut kautta aikojen. Vanhimpia kalannimityksiä edustavat esimerkiksi *säyne* ja monnia tarkoittava *säkiä*, joiden vastine löytyy suomen etäsukukielistä lukuun ottamatta samojedikieliä.¹ Uusia kalannimityksiä syntyy suomeen edelleenkin, sillä kalatietämyksen parantuessa niitä tarvitaan esimerkiksi eksoottisille lajeille, joille ei vielä ole suomenkielistä nimitystä.²

Varhaisimpia kala-aiheisia tietokirjatyyppisiä kuvauksia suomalaisten ja muiden pohjoismaalaisten kalanpyynnistä on Olaus Magnuksen 1500-luvulla julkaistuissa teoksissa. Ensimmäinen suomalainen, joka laati kala-alan väitöskirjan, oli Uppsalan yliopistossa väitellyt oululainen Daniel Hermann Bonge, jonka väitöskirja *Dissertatio physica de salmonum natura eorumque apud Ostro Bothnienses piscatione* julkaistiin vuonna 1730. Ensimmäinen Turun Akatemian kala-aiheinen väitöskirja puolestaan ilmestyi vuonna 1751, kun Fredrik Reinhold Brander väitteli professori Carl Fredrik Mennanderin johdolla Kokemäenjoen kuninkaallisista kalastusoikeuksista väitöskirjassaan *De regia piscatura Cumoensi*. 1800-luvulla alkoi vähitellen ilmestyä enemmän kala-aiheista kirjallisuutta.³

Turun Akatemiassa toimi 1770-luvulla oppineiden miesten Aurora-seura, jonka keskeisenä aktiivijäsenenä oli muiden muassa Henrik Gabriel Porthan. Seura alkoi

---

¹ Kaisa Häkkinen, *Mistä sanat tulevat. Suomalaista etymologiaa*, SKS, Helsinki, 1990, s. 169, 180–181.

² Esim. Markku Varjo, Lauri Koli & Harri Dahlström, *Maailman kalojen nimet*, Suomen biologian seura Vanamo, Helsinki, 2004.

³ Lauri Koli, ”Olaus Magnuksesta Juhani Ahoon. Kalastus- ja kalakirjallisuutemme vaiheita”, teoksessa Wilhelm von Wright: *Pohjolan kalat*, Tammi, Helsinki, 1998, s. 203–354; Carola L. Gottzmann & Petra Hörner, *Lexikon der deutschsprachigen Literatur des Baltikums und St. Petersburg. Band 1*, Walter de Gruyter, Berlin & New York, 2007, s. 263–264; Bernd Roling, ”Introduction”, *Apotheosis of the North: The Swedish Appropriation of Classical Antiquity Around the Baltic Sea and Beyond (1650 To 1800)*, toim. Bernd Roling, Bernhard Schirg & Stefan Heinrich Bauhaus, De Gruyter, Berlin & Boston, 2017, s. 1–15.

vuonna 1771 julkaista Suomen ensimmäistä sanomalehteä nimeltä *Tidningar utgifne af ett sällskap i Åbo*, jota tässä artikkelissa jatkossa kutsutaan lyhyemmällä nimellä *Åbo Tidningar*.⁴ Lehdessä ilmestyi vuosina 1771–1772 neliosainen artikkelisarja *Försök til Ichtyologia Fennica*, joka käsittelee Suomen kalastoa.⁵ Jutun kirjoitti Pehr Adrian Gadd, ja siinä mainitaan useimpien kalojen osalta myös suomenkieliset nimitykset. Gadd oli Turun Akatemian kemian professorina työskennellyt luonnontieteilijä.⁶ Hänen intresseihinsä kuuluivat kansankielten puolustaminen ja suomalaisten menneisyyden tutkiminen.⁷ Kalatiede oli Gaddin mukaan yksi kolmestatoista maataloustieteen osa-alueesta.⁸ Gaddin tarkoitus jutun julkaisemisessa oli tuoda Suomen kalastoa aiempaa paremmin suomalaisten tietoisuuteen.⁹ Jos aiemmin julkaistuja väitöskirjoja ei oteta lukuun, Gaddin artikkelisarjan voi ajatella aloittaneen suomalaisen kalatietokirjallisuuden.

Tämä tutkimus keskittyy tarkastelemaan Gaddin artikkelien kalojen suomenkielisiä nimityksiä ja niiden taustaa. Tavoitteena on selvittää, mitkä Gaddin käyttämät kalannimitykset esiintyvät jo artikkelien julkaisuajankohtaa edeltävissä kirjallisissa lähteissä. Aiempi esiintymä olisi varma merkki siitä, että sana on ollut jossain määrin tunnettu jo ennen *Åbo Tidningarin* kala-artikkeleiden ilmestymistä. Toisaalta on kiinnostavaa selvittää, minkä suomenkielisten kalannimitysten kirjalliset ensiesiintymät ovat Gaddin artikkeleissa. Suomen kielen sanojen kirjallisista ensiesiintymistä on aiemmin laadittu kattava esitys *Vanhat sanat. Vanhan kirjasuomen ensiesiintymiä* (1998). Gaddin artikkeleissa olevat ensiesiintymät ovat kuitenkin jääneet marginaalisen esiintyvyytensä vuoksi teoksen aineistorajauksen ulkopuolelle.¹⁰

---

⁴ Päiviö Tommila, ”Aurora-seuran lehti”, *Suomen lehdistön historia I. Sanomalehdistön vaiheet vuoteen 1905*, Kustannuskiila, Kuopio, 1988, s. 48–53; ks. myös Heli Rantala, ”Porthanin lehti’ ja otteita sen myöhemmästä elämästä”, *AURAICA. Scripta a Societate Porthan Edita* 9 (2018), s. 59–65, <https://journal.fi/aur/article/view/78061>.

⁵ Ilmestymispäivät 31.10.1771 (numero 20), 15.11.1771 (numero 21), 12.11.1772 (numero 46) ja 19.11.1772 (numero 47).

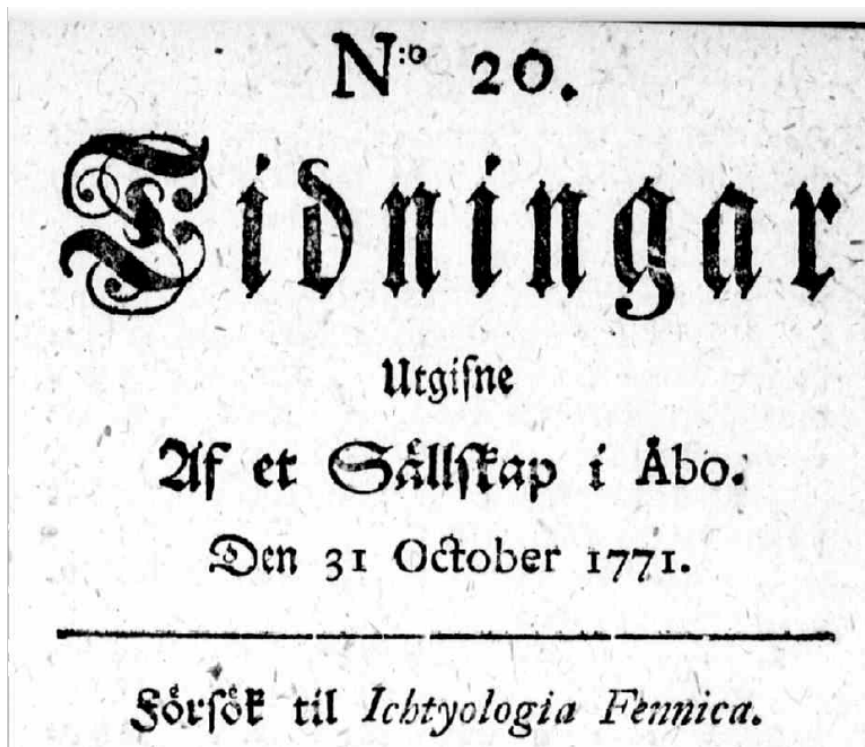
⁶ Jari Niemelä, ”Gadd, Pehr Adrian”, *Kansallisbiografia-verkkojulkaisu. Studia Biographica* 4, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 2000, <http://urn:nbn:fi:sks-kbg-002620>.

⁷ Jari Niemelä, *Vain hyödynkö tähden? Valistuksen ajan hyötyajattelun, luonnontieteen ja talouspolitiikan suhde Pehr Adrian Gaddin elämäntyön kautta tarkasteltuna*, Suomen historiallinen seura, Helsinki, 1998, s. 303–315.

⁸ Niemelä, *Vain hyödynkö tähden?*, s. 184.

⁹ Koli, ”Olaus Magnuksesta Juhani Ahoon”, s. 234.

¹⁰ Raimo Jussila, *Vanhat sanat. Vanhan kirjasuomen ensiesiintymiä*, SKS, Helsinki, 1998, s. 9. Teoksen lähdeluettelossa mainitaan myös Gaddin kala-artikkelit, mutta niihin viitataan vain kerran *säkiä*-sanan yhteydessä. Kyseessä on vertaileva viittaus, ei varsinainen aineistopointinta.

Kuva 1. Åbo Tidningarin kansilehti ja Gaddin artikkelisarjan otsikko 31.10.1771.

Gaddin artikkelien sisältö

Ruotsinkielisissä artikkeleissa esitellään noin 50 kalalajia. Artikkeleihin on lisätty useimpien kalojen suomenkieliset nimitykset (ks. kuva 2), mutta muutaman lajin kohdalla nimitys on vain ruotsiksi ja latinaksi. Tieteellisiä nimiä on aikojen saatossa vaihdettu, ja kalojen osalta muutoksia voi tarkastella esimerkiksi WoRMS-tietokannasta.¹¹

Gaddin mukaan artikkeleissa esitellään Suomessa tavattuja kalalajeja, ja ne on poimittu Carl von Linnén eläinkirjasta *Fauna Svecica*¹². Siitä julkaistiin painokset vuosina 1746 ja 1761, ja Gadd kertoo artikkelissaan käyttäneensä lähteenä jälkimmäistä painosta. Todellisuudessa aivan kaikki esitellyt kalat eivät kuulu Suomen kalastoon, mistä huomauttaa jo eläintieteilijä Anders Johan Malmgren väitöskirjassaan vuonna 1863.¹³ Gaddin artikkeleissa esitellään perustietoa kalojen elinalueista ja elintavoista. Ahvenen kohdalla mainitaan jopa reseptivinkki: kala kannattaa keittää hollantilaiseen tapaan persiljavedessä, jolloin siitä tulee erityisen maukasta.

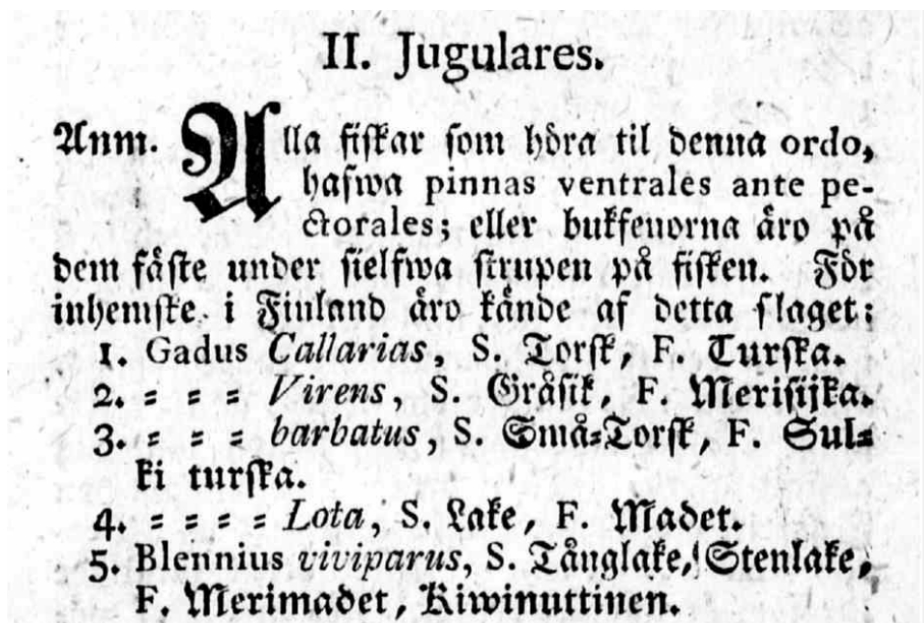
Aineistossa esiintyy kaikkiaan 55 suomenkielistä kalannimitystä, joskin on huomioitava, että eri lajeja ei ole yhtä paljon. Joillakin lajeilla voi olla useampi

¹¹ WoRMS = *World Register of Marine Species*, <http://www.marinespecies.org/>; ks. myös Petter Portin, ”Carl von Linnén merkitys biologian ja erityisesti Suomen biologian kehitykselle”, *AURAICA. Scripta a Societate Porthan Edita* 1 (2008), s. 93–100, <https://journal.fi/aur/article/view/654>.

¹² Saatavissa osoitteessa <https://www.biodiversitylibrary.org/item/100333#page/1/mode/1up>.

¹³ Anders Johan Malmgren, *Kritisk öfversigt af Finlands Fisk-fauna*, J. C. Frenckell, Helsingfors, 1863, s. III, URI: <http://hdl.handle.net/10138/14181>.

kutsumanimitys. Tässä tutkimuksessa käsitellään kuitenkin kaikki kalannimitykset, sillä sanastontutkimuksen näkökulmasta kaikki sanat ovat arvokasta aineistoa.

Kuva 2. Näyte Gaddin kala-artikkelista.

Osalla aineiston kaloista on sama tai lähes sama nimitys kuin nykykielessä, joten kyseiset lajit eivät kaipa tarkempaa selitystä: *ahwena*, *angerias*, *angeriainen*, *harjus*, *hauki*, *kambela*, *kijski*, *kijskinen*, *kuha*, *kuoreet* (nyk. kuore), *lahna*, *lohi*, *madet*, *makrilli*, *merikrotti*, *muicku*, *nahkiainen*, *salacka*, *sambi*, *seipi*, *sijka*, *silacka*, *silli*, *simpu*, *sorwa*, *sulkawa*, *suutari*, *särki*, *säynäjä*, *turska*, *wimpu* (nyk. vimpa).

Osa kaloista taas on pelkän suomenkielisen nimityksensä perusteella epävarmoja tunnistettavia. Asetelmassa 1 on esitelty kyseiset kalat lyhyen selitteen kera. Olen päättellyt kalojen merkityksen ruotsin- ja latinankielisten nimitysten sekä artikkeleissa olevien kuvausten perusteella.

<i>Åbo Tidningarin</i> nimitys	merkitys
harjus lohi	taimen
haulakala	silakka
kiwinahkiainen	pikkunahkiainen
kiwinuttinen	kivinilkka
koski särki	sulkava
kouru	ruutana (murteellinen nimitys myös <i>kouru</i>)
käso	pasuri (murteellinen nimitys myös <i>keso</i>)
lahnan lisu	sulkava
lettomadet	hämäläisten nimitys kivinilkalle ¹⁴
lohen litucka	taimen
lohimuicku	iso muikku
meriherkä	härkäsimppu
merilohi	lohi
merimadet	kivinilkka
merisijka	seiti
nahkalohi	laiha taimen tai lohi
palkokala	mutu
rökäs	kiiski (murteellinen nimitys myös <i>rökäs</i>)
salki	salakka
sulki turska	partaturska
suomus lohi	taimen
säke	monni (vanha nimitys <i>säkiä</i>)
taimen	nieriä
toibisi	tuulenkala (ruots. <i>tobis</i>)

Asetelma 1. *Åbo Tidningarin* selityksen vaativat kalannimitykset

Aineiston kalannimitykset ennen *Åbo Tidningaria*

Åbo Tidningarin kala-artikkelit julkaistiin vuosina 1771–1772. Kun pohditaan niissä esiintyvien suomenkielisten kalannimitysten taustaa, on luonteva ajatus, että kirjoittaja olisi voinut hyödyntää sanakirjoja, jotka on julkaistu aiemmin. Ensimmäisenä tarkasteltavaksi on syytä ottaa Daniel Jusleniuksen sanakirja *Suomalaisen Sana-Lugun Coetus*, joka julkaistiin vuonna 1745. Ennen sitä on julkaistu kolme suomea sisältävää sanakirjaa: Ericus Schroderuksen *Lexicon Latino-Scondicum* (1637), tuntemattoman tekijän *Variarum Rerum Vocabula Latina, cum Svetica et Finnonica interpretatione*

¹⁴ Gadd kirjoittaa, että *lettomadet* on Hämeessä käytetty sana. Artikkelissa kalan latinankielinen nimitys on *Cobitis taenia*, joka viittaa rantanuoliaiseen. Rantanuoliaista tavataan harvakseltaan itäisellä Suomenlahdella. Sen sijaan artikkelissa mainittu ruotsinkielinen nimitys *tånglake* voi viitata rantanuoliaisen lisäksi kivinilkkaan. Pidän ilmeisenä, että *lettomadet* on ollut näistä kahdesta vaihtoehdosta hämäläisten nimitys kivinilkalle, joka on kalana paljon yleisempi ja tunnetumpi kuin rantanuoliainen. Ks. SAOB (Svenska Akademiens Ordbok), s.v. *tånglake*, <https://www.saob.se/>.

(1644) ja Henricus Florinuksen *Nomenclatura Rerum brevissima, Latino-Sveco-Finnonica* (1678). Painettujen sanakirjojen lisäksi 1600-luvulta tunnetaan yksi sanakirjakäsikirjoitus ja mahdollisesti toinen, joka on kadonnut.¹⁵

Sellaiset *Åbo Tidningarin* kalannimitykset, jotka esiintyvät myös Jusleniuksen sanakirjassa eivätkä tarvitse lisäselityksiä, ovat *ahwena, angerias, hauki, kambela, kijski, kijskiinen, kouru* ('ruutana'), *kuha, kuoreet, lahna, lohi, madet, muicku, nahkiainen, rökäs* ('kiiski'), *salacka, sambi, seipi, sijca, silacka, silli, sorwa, suutari, särki, säynäjä ja turska*.

Erään kalan suomenkieliseksi nimitykseksi *Åbo Tidningarissa* annetaan sekä *simpu* että *meriherkä*. Latinankielisestä nimityksestä *Cottus quadricornis* ja ruotsinkielisestä nimityksestä *hornsimpa* voi päätellä, että kyseessä on laji, joka nykysuomeksi tunnetaan härkäsimppuna. Sekä *simppu* että *merihärkä* esiintyvät jo Jusleniuksen sanakirjassa, mutta niiden merkityksiin liittyy erikoisuuksia. *Merihärkä* kuuluu Jusleniuksen sanakirjassa sanoihin, jotka Juslenius on saanut Andreas Aspegrenilta.¹⁶ Sen latinankielinen selitys *onocrotalus* tarkoittaa pelikaania ja ruotsinkielinen *rördrom* kaulushaikaraa. *Simpun* latinankielinen selitys Jusleniuksen sanakirjassa on *mugil* ja ruotsinkielinen *simpa*. *Mugil* viittaa kelttikaloihin, ja ruotsin *simpa*-sana voi historiallisissa lähteissä viitata sekä kelttikaloihin että simppukaloihin.¹⁷ Juslenius on *simpulla* tarkoittanut mitä ilmeisemmin juuri simppua, sillä kelttikalat eivät ole maassamme yleisesti tuttuja, vaikka satunnaisia vierailijoita niistäkin on nähty.¹⁸

Jusleniuksen sanakirjasta tunnetaan kappale, jossa on Salomon Kreanderin ja Juhana Canstrénin tekemiä lisäyksiä.¹⁹ Canstrén on lisännyt *merihärän* kohdalle tiedon siitä, että simppua kutsutaan myös merihäräksi. *Merihärkä*-nimityksellä on vanhassa kirjallisuudessa siis kaksi merkitystä, sekä lintu että kala. Kreanderin ja Canstrénin merkintöjen ajoituksesta on kuitenkin huomioitava, että ne on tehty vasta Gaddin artikkelien ilmestymisen jälkeen. Kalannimityksenä sanan vanhin kirjallinen esiintymä on siis *Åbo Tidningarissa*, jossa sen merkitys on 'härkäsimppu'. Linnunnimityksenä sana on kirjakielessä tätä vanhempi.

Åbo Tidningarissa mainittu *sulkawa* esiintyy myös Jusleniuksen sanakirjassa, jossa sen latinankielinen selitys on vain "kalalaji", ja ruotsinkielinen selitys on Aspegrenilta saatu sana *wimba*, joka nykyään tarkoittaa vimpaa. *Wimba*-nimityksellä on viitattu

¹⁵ Kaisa Häkkinen, *Agricolasta nykykieleen. Suomen kirjakielen historia*, WSOY, Porvoo & Helsinki & Juva, 1994, s. 117; Kirsi-Maria Nummila, "Martin Fogelin sanakirjakäsikirjoitus Nomenclator Latino Finnicus 1669", *Sananjalka* 54, (2012), s. 163-169; Harri Uusitalo, "Lexicon pentaglotton – suomea sisältävä viisikielinen sanakirja 1600-luvulta", *Sananjalka* 59 (2017), s. 47-58, <https://doi.org/10.30673/sja.66613>.

¹⁶ Juslenius on merkinnyt Aspegrenin sanat erikseen tähdellä. Ks. myös Kaisa Häkkinen, *Linnun nimi*, Teos, Helsinki, 2011, s. 281.

¹⁷ SAOB, s.v. simpa.

¹⁸ Suomen vesillä on tavattu sekä ohuthuulikeltti että paksuhuulikeltti, mutta niiden vierailut ovat äärimmäisen harvinaisia. Ks. Ari Saura & Markku Varjo, *Kalat Suomen luonnossa*, Otava, Helsinki, 2009, s. 148.

¹⁹ A. V. Koskimies, *Lisäyksiä Jusleniuksen Sana-Lugun Coetukseen. Tehneet Salomon Kreander ja Juhana Canstrén*, SKS, Helsinki, 1917.

ruotsinkielisissä historiallisissa lähteissä vimman lisäksi sulkavaan.²⁰ Jusleniuksen sanakirjasta tunnetaan myös sellainen kappale, johon sisältyy Porthanin tekemiä lisäyksiä, ja tästä on tehty vuonna 1968 painettu näköispainos. Porthan on kirjoittanut itse ruotsiksi omaan sanakirjakappaleeseensa sanan *farren*, joka tarkoittaa sulkavaa. *Åbo Tidningarissa* sulkavaa tarkoittaa myös *lahnan lisu*, jota ei suoraan ole Jusleniuksen sanakirjassa, mutta sekä *lahna* että *lisu* ovat erikseen. Jusleniuksen *lisu* tarkoittaa nuorta kalaa. Vastaavaa vakiintumattomuutta on havaittu myös samanaikaisissa linnunnimityksissä.²¹

Åbo Tidningarin wimpu viittaa vimpaan, mutta Jusleniuksen sanakirjassa latinakielinen selitys viittaa taimeneen, vaikka ruotsiksi sana onkin *wimba*. Taimen on lohikala ja vimpa särkikala, joten näiden sekoittaminen keskenään tuntuu erikoiselta erheeltä, mutta Gadd on ollut oikeilla jäljillä. *Åbo Tidningarin taimen* viittaa latinan- ja ruotsinkielisten nimitysten perusteella nieriään, vaikka Jusleniuksen sanakirjassa ruotsinkielinen selitys onkin 'pieni lohi'.

Silakkaa merkitsevä *haulakala* ei sisälly Jusleniuksen sanakirjaan painettuihin sanoihin, mutta Porthan on lisännyt sen omaan kappaleeseensa. Sana on myös Florinuksen sanakirjassa. Porthan on lisännyt Jusleniuksen sanakirjan kappaleeseensa sopivaan aakkostuskohtaan myös monnia tarkoittavat kalannimitykset *säke* ja *säkiä*. Porthanin merkintöjä ei voi ajoittaa täsmällisesti, mutta niitä pidetään 1770-luvun alussa kirjoitetuina.²² On siis periaatteessa mahdollista, että ne ovat vanhempia kuin Gaddin kala-artikkelit, joiden ensimmäinen osa ilmestyi 31.10.1771.

Kalannimityksistä *makrilli* ei esiinny Jusleniuksen sanakirjassa eikä Porthanin tai Kreanderin ja Canstrénin muistiinpanoissa. Se sisältyy kuitenkin näitä lähteitä vanhempaan Schroderuksen sanakirjaan *makril*-muodossa, joten sana on ollut käytössä jo aiemmin.

Aineiston kalannimitykset *Åbo Tidningarin* jälkeen

Koska kaikkia *Åbo Tidningarin* suomenkielisiä kalannimityksiä ei löydy vanhemmasta kirjallisesta aineistosta, on kiinnostavaa selvittää myös se, milloin ja missä puuttuvat nimitykset esiintyvät Gaddin artikkelien ilmestymisen jälkeen. *Åbo Tidningar* on siis kyseisten sanojen kirjallinen ensiesiintymälähde.

Ensimmäinen Jusleniuksen sanakirjaa seuraava sanakirjahanke oli vuonna 1787 valmistunut Christfried Gananderin käsikirjoitus *Nytt Finskt Lexicon*, jota ei koskaan painettu. Siinä yhtenä lähteenä on käytetty myös Gaddin artikkeleita.²³ Käsikirjoitukseen sisältyy sulkavaa tarkoittava *koskisärki*, pasuria tarkoittava *käso*, salakkaa tarkoittava *salkki* ja mutua tarkoittava *palkokala*.

²⁰ SAOB, s.v. vimba.

²¹ Häkkinen, *Linnun nimi*, s. 92.

²² Osmo Hormia, *Gananderin sanakirjan lähteet*, Helsingin yliopisto, Helsinki, 1961, s. 52.

²³ Hormia, *Gananderin sanakirjan lähteet*, s. 221.

Gananderin sanakirjan jälkeen vuosina 1810–1818 ilmestyi latinankielinen *Fauna Fennica*,²⁴ johon on merkitty myös lajien suomenkieliset nimitykset. Viimeistään sieltä löytyvät loput *Åbo Tidningarin* kalannimitykset, eli *angeriainen*, *harjus lohi*, *kiwinuttinen*, *kiwinahkiainen*, *lettomadet*, *lohen litucka*, *lohimuicku*, *merikrotti*, *merilohi*, *merimadet*, *merisijka*, *nahkalohi*, *sulki turska*, *suomus lohi* ja *toibisi*. Niiden merkitykset voi tarkistaa aiemmin esitetystä asetelmasta 1.

Kalat, joiden suomenkielistä nimitystä ei mainita

Åbo Tidningarissa esitellään myös joitakin lajeja, joiden suomenkielisiä nimityksiä ei mainita. Latinan- ja ruotsinkielisten nimitysten perusteella kyseessä ovat nykykielellä merinahkiainen, okarausku, rasvakala, isosimppu, ruijanpallas, meriantura, punakampela, kolmipiikki, kymmenpiikki, pilkkusilli, karppi, siloneula, isoneula ja särmäneula. Näistä *rausku* ja *karppi* on tunnettu kalannimityksinä jo ennen *Åbo Tidningaria*, sillä sanat esiintyvät esim. Schroderuksen sanakirjassa, jossa tosin karppi on *karppo*. Sanat *nahkiainen*, *simppu*, *kampela* ja *silli* esiintyvät toisessa yhteydessä Gaddin artikkeleissa, mutta niitä ei ole käytetty kaikista lajeista, joista se ainakin teoriassa olisi ollut mahdollista.

Åbo Tidningarissa ensimmäisen kerran mainitut kalannimitykset

Edellä esitetystä käy ilmi, että Gaddin artikkeli *Åbo Tidningarissa* on kirjallinen ensiesiintymä seuraaville kalannimityksille (kirjoitusasut nykykielistetty): *ankeriainen*, *harjuslohi*, *keso*, *kivinahkiainen*, *kivinuttinen*, *koskisärki*, *lahnan lisu*, *lettomade*, *lohen litukka*, *lohimuicku*, *merihärkä* (kalannimityksenä), *merikrotti*, *merilohi*, *merimade*, *merisiika*, *nahkalohi*, *palkokala*, *salkki*, *sulkiturska*, *suomuslohi* ja *toibisi*. Niiden taustat ansaitsevat vielä erityishuomiota, jotta saataisiin viitteitä siitä, mistä sanat voisivat olla Gaddille tuttuja. Tarkastelen seuraavaksi lyhyesti mainittuja ensiesiintymiä.

Ankeriainen on johdettu sanasta *ankerias*, joka on balttilainen lainasana. *Ankerias* on mahdollisesti lainautunut kantasuomeen sen puhujien siirryttyä Itämeren vesistöalueelle, ja se on esiintynyt kirjakielessä jo 1500-luvulla.²⁵ *Ankeriainen*-varianttia esiintyy eniten lounais- ja hämäläismurteissa.²⁶

Keso on hämäläismurteissa tavattu sana. Sen rinnalla esiintyy kalannimitys *kesämä*, ja kumpikin on muodostettu mahdollisesti sanasta *kesä*.²⁷

²⁴ Johannes Wallenius, *Fauna Fennica 1*, Aboae, 1810, <http://urn.fi/URN:NBN:fi-fd2014-00004002>; Petrus Sadelin, *Fauna Fennica 2*, Aboae, 1819, <http://urn.fi/URN:NBN:fi-fd2014-00004004>; Petrus Sadelin, *Fauna Fennica 3*, Aboae, 1819, <http://urn.fi/URN:NBN:fi-fd2014-00004003>.

²⁵ EVE (Suomen vanhimman sanaston etymologinen verkkosanakirja), s.v. ankerias, <https://blogs.helsinki.fi/etymologinenverkkosanakirja>; VKS (Vanhan kirjasuomen sanakirja), s.v. ankerias, <http://kaino.kotus.fi/vks/?p=main>.

²⁶ SMS (Suomen murteiden sanakirja), s.v. ankeriainen, <http://kaino.kotus.fi/sms/?p=main>.

²⁷ Eino Arohonka, *Suomenkielen kalannimistö*, Helsingin yliopisto, Helsinki, 1936, s. 66; SSA (Suomen sanojen alkuperä), s.v. keso; SMS, s.v. keso, kesämä.

Salkki on *salakan* variantti, jossa sanan loppuvokaali on muuttunut *i*:ksi. Lisäksi sanassa on tapahtunut sisäheitto eli vokaali *a* on kadonnut sanan keskeltä. *Salkki*-nimitystä tavataan erityisesti Satakunnassa, Hämeessä ja Etelä-Pohjanmaalla.²⁸

Toibisi on lainasana ruotsista, jossa nimitys on *tobis*. Se puolestaan on saanut nimityksensä Raamatun apokryfikirjoihin kuuluvassa Tobitin kirjassa olevan Tobias-nimisen miehen mukaan.²⁹

Merikrotti-nimitys viittaa kalan rujona pidettyyn ulkonäköön. *Krotti* tarkoittaa hämäläis- ja lounaismurteissa pahkuraa tai möykkyä, ja se voi olla myös rupinen kohta ihossa. Sanaa on lisäksi käytetty väheksyvässä merkityksessä ihmisestä tai eläimestä.³⁰ Gaddin artikkelissa merikrotti on ruotsiksi *hafspadda*. Kyseessä ei siis ole suora käännöslaina.

Mutu on särkikalaksi pienikokoinen ja väriltään vihertävä tai ruskehtava, mistä juontuneen Gaddin käyttämä nimitys *palkokala*. *Åbo Tidningarissa* ruotsinkielinen nimitys on *mudd*, josta on lainautunut kalan nykysuomenkielinen nimitys.

Kivinilkkää tarkoittavien *lettomateen* ja *merimateen* jälkimmäiset osat viittaavat kalan madetta muistuttavaan ulkonäköön. Myös kalan ruotsinkieliset nimitykset *tånglake* ja *stenlake* viittaavat mateeseen (lake). *Letto* tunnetaan rannikkoalueilla karin tai luodon nimityksenä.³¹ Niin ikään kivinilkkää tarkoittavan *kivinuttisen* nimitys viittaa mahdollisesti kivien lomassa lymyilyyn, sillä sen jälkimmäinen osa muistuttaa piileskelemistä tarkoittavaa *nutia*-verbiä.³²

Pikkunahkiaista tarkoittava nimitys *kivinahkiainen* viittaa siihen, että eläin kiinnittyy suullaan kiven pintaan. Sama ajatus on ruotsinkielisen nimityksen *stensugare* taustalla. Ruotsiksi Gaddin artikkelissa mainitaan toinenkin nimitys, *lin-ål* (kirjaimellisesti suomennettuna 'pellava-ankerias'). Nimitys tulee siitä, että pellavan liottaminen houkuttelee nahkiaisia.³³ Tähän viittaavaa suomennosta ei kuitenkaan ole artikkelissa.

Härkäsimppua tarkoittava *merihärkä* on saanut nimityksensä kalan päässä olevien sarvimaisten kyhmyjen vuoksi. Sama ajatus on ruotsinkielisen *hornsimpa*-nimityksen taustalla. Kuten aiemmin kävi ilmi, kalaa tarkoittavana nimityksenä *merihärkä* esiintyy ensi kertaa Gaddin artikkelissa. Linnunnimityksenä sana on kirjakielessä tätä vanhempi. *Merihärkä*-nimitystä on tavattu härkäsimppuun viitaten ainakin vielä 1900-luvulla.³⁴

Seitiä tarkoittava *merisiika* ja ruotsinkielinen nimitys *gråsjk* ovat kumpikin harhaanjohtavia, sillä seiti ei ole siika vaan turskakala. Kyse ei ole Gaddin erheestä, sillä ruotsin *gråsik*-nimityksellä on todella viitattu siian lisäksi seitiin.³⁵

²⁸ Arohonka, *Suomenkielen kalannimistö*, s. 72.

²⁹ SAOB, s.v. tobis.

³⁰ SMS, s.v. krotti.

³¹ SMS, s.v. letto.

³² VKS, s.v. nutia.

³³ SAOB, s.v. lin-ål.

³⁴ Arohonka, *Suomenkielen kalannimistö*, s. 80.

³⁵ SAOB, s.v. gråsik.

Gaddin artikkelissa *koskisärki* on sulkavaa tarkoittava nimitys. *Suomen murteiden sanakirja* tuntee sanan merkityksen ’koskesta pyydettyään särkenä’.³⁶ On mahdollista, että ulkonäön yksityiskohtia tuntematon kalastaja pitäisi koskesta onkimaansa sulkavaa särkenä, mikä saattaisi selittää nimitysten sekaannuksen. Ruotsinkielinen nimitys *faren* ei selitä *koskisärki*-nimitystä.

Lohimuikku on *muikun* yhteydessä esiintyvä nimitys, joka viittaa isokokoiseen muikkuun. Ruotsiksi vastaavaa nimitystä ei ole artikkelissa, vaan muikkua nimitetään tavanomaisella nimityksellä *siklöja*. Kiinnostavaa on, että kulinaarisena herkkuna tunnetusta muikunmädistä käytetään artikkelissa kuitenkin ruotsiksi nimitystä *muickrommen*. Tässä tapauksessa suomen sana *muikku* on siis lainautunut ruotsin kieleen.

Partaturskaa tarkoittava *sulkiturskan* nimitys viittaa kalan leuan alla olevaan sulkamaiseen ”partaan”. Ruotsiksi kala on Gaddin artikkelissa *små-torsk*, joten kyse ei ole käänöslainasta.

Lohesta ja taimenesta käytetään artikkelissa useita nimityksiä: *harjuslohi* (örlax), *lohen litukka* (laxöring), *suomuslohi* (grå lax), *nahkalohi* (skinnlax) ja *merilohi* (lax). Huomionarvoista on, että kumpaakin lajia kutsutaan loheksi. Tämä johtuu siitä, että lajit muistuttavat hyvin läheisesti toisiaan. Kuten aiemmin asetelmasta 1 kävi ilmi, aineistossa esiintyvä *taimen*-nimitys viittaa nieriaan.

Lohen litukan kaltainen muodoste on myös *lahnan lisu*, jolla Gaddin artikkelissa tarkoitetaan sulkavaa. Ulkonäön perusteella sulkavan ja lahnan voi sekoittaa keskenään, jos ei tunne niiden eroja yksityiskohtaisesti. Sekä *litukka* että *lisu* merkitsevät pientä kalaa useilla eri murrealueilla.³⁷

Aineiston kirjallisten ensiesiintymänimitysten joukossa on useita yhdyssana- tai sanaliittomuotoisia nimityksiä. *Nahkalohta* lukuun ottamatta ne eivät ole sanatarkkoja käänöslainoja Gaddin käyttämistä ruotsinkielisistä nimityksistä. Vaikuttaa siltä, että ne ovat olleet käytössä suomen kielessä jo ennen Gaddin artikkelien julkaisuaikakohtaa.

Johtopäätökset

P. A. Gadd oli luonnontieteilijä, mutta ei varsinaisesti kalaspecialisti. Tämä saattaa selittää sen, miksi hänen Suomen kalastoa käsittelevissä artikkeleissaan esitellään myös lajeja, jotka eivät oikeastaan kuulu Suomen kalastoon. Hänen artikkelinsa olivat kuitenkin urauurtavia sanaston näkökulmasta, sillä ne toimivat lähteinä useille kalannimityksille, jotka jäivät elämään myöhemmässä kirjallisuudessa. Tutkimuksen myötä kävi ilmi, että Gaddin artikkeleissa *Åbo Tidningarissa* on monien suomenkielisten kalannimitysten kirjallinen ensiesiintymä. Näistä valtaosa ei kuulu nyky-yleiskieleen, mutta *merikrott* on edelleen Atlantin rannikkovesissä elävän *Lophius piscatorius* -kalan suomenkielinen nimitys ja *merilohella* tarkoitetaan meriin vaeltavia lohia. Joitakin Gaddin käyttämiä nimityksiä tavataan suomen murteista. Niistä jotkut esiintyvät usealla eri murrealueella, mutta selvästi yhdistävä tekijä niissä on

³⁶ SMS, s.v. koskisärki.

³⁷ SMS, s.v. litukka, lisu.

hämäläismurteet. Tämä on ymmärrettävää, sillä Gadd oli kotoisin Pirkkalasta, joten hämäläismurteiset sanat olivat hänelle tuttuja.

Gadd ei turvautunut suomenkielisiä kalannimityksiä kirjoittaessaan yksistään Jusleniuksen sanakirjaan, mistä kertoo *makrilli*-sanana käyttö, jota Jusleniuksella ei ole, mutta joka on sitä vanhemmassa Schroderuksen sanakirjassa. Luontoihmisenä Gaddilla on voinut kalatietämystä ilman sanakirjojakin, joten varmoja päätelmiä hänen sanalähteistään ei voi tehdä.

Tarkoituksellisia sanastonkehityksintressejä hänellä tuskin on ollut siitä päätellen, että osa artikkelien kaloista jäi vaille suomenkielistä nimitystä. Tätä käsitystä tukee erityisesti se, että nimitystä vaille jäi esimerkiksi rausku, joka sanana tunnetaan useasta *Åbo Tidningaria* vanhemmasta lähteestä kuten Schroderuksen ja Jusleniuksen sanakirjoista.

Harri Uusitalo
 FT, tutkijatohtori
 Suomen kieli ja suomalais-ugrilainen kielentutkimus
 Turun yliopisto
 htuusi (apud) utu.fi

Lähteet

- Arohonka, Eino, *Suomenkielen kalannimistö*, Helsingin yliopisto, Helsinki, 1934.
- EVE = *Suomen vanhimman sanaston etymologinen verkkosanakirja*, Helsingin yliopisto, Helsinki, URL: <https://blogs.helsinki.fi/etymologinenverkkosanakirja>, noudettu 12.11.2020.
- Ganander, Christfried, *Nytt Finskt Lexicon*. Painetun edition toimittanut Liisa Nuutinen, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 1997 (alkup. 1787).
- Gottzmann, Carola L. & Petra Hörner, *Lexikon der deutschsprachigen Literatur des Baltikums und St. Petersburg. Band 1*, Walter de Gruyter, Berlin & New York, 2007, s. 263–264.
- Hormia, Osmo, *Gananderin sanakirjan lähteet*, diss., Helsingin yliopisto, Helsinki, 1961.
- Häkkinen, Kaisa, *Mistä sanat tulevat. Suomalaista etymologiaa*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 1990.
- Häkkinen, Kaisa, *Agricolasta nykykieleen. Suomen kirjakielen historia*, WSOY, Porvoo & Helsinki & Juva, 1994.
- Häkkinen, Kaisa, *Linnun nimi*, Teos, Helsinki, 2011.
- Juslenius, Daniel, *Suomalaisen Sana-Lugun Coetus*. Näköispainos, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 1968 (alkup. 1745).
- Jussila, Raimo, *Vanhat sanat. Vanhan kirjasuomen ensiesiintymiä*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 1998.
- Koli, Lauri, ”Olaus Magnuksesta Juhani Ahoon. Kalastus- ja kalakirjallisuutemme vaihteita”, teoksessa Wilhelm von Wright, *Pohjolan kalat*, Tammi, Helsinki, 1998, s. 203–354.
- Koskimies, A. V., *Lisäyksiä Jusleniuksen Sana-Lugun Coetukseen. Tehneet Salomon Kreander ja Juhana Canstrén*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 1917.

- von Linné, Carl, *Fauna Svecica*, 1761, URL: <https://www.biodiversitylibrary.org/item/100333> - page/1/mode/1up, noudettu 12.11.2020.
- Malmgren, Anders Johan, *Kritisk öfversigt af Finlands Fisk-fauna*, J. C. Frenckell & Son, Helsingfors, 1863, URI: <http://hdl.handle.net/10138/14181>, noudettu 12.11.2020.
- Niemelä, Jari, ”Gadd, Pehr Adrian”, *Kansallisbiografia-verkkojulkaisu. Studia Biographica* 4, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 2000, URN: <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sks-kbg-002620>, noudettu 12.11.2020.
- Niemelä, Jari, *Vain hyödynkö tähden? Valistuksen ajan hyötyajattelun, luonnontieteen ja talouspolitiikan suhde Pehr Adrian Gaddin elämäntyön kautta tarkasteltuna*, Suomen historiallinen seura, Helsinki, 1998.
- Nummila, Kirsi-Maria, ”Martin Fogelin sanakirjakäsikirjoitus Nomenclator Latino Finnicus 1669”, *Sananjalka* 54 (2012), s. 163–169.
- Portin, Petter, ”Carl von Linnén merkitys biologian ja erityisesti Suomen biologian kehitykselle”, *AURAICA. Scripta a Societate Porthan Edita* 1 (2008), s. 93–100, URL: <https://journal.fi/aur/article/view/654>, noudettu 12.11.2020.
- Rantala, Heli, ”Porthanin lehti’ ja otteita sen myöhemmästä elämästä”, *AURAICA. Scripta a Societate Porthan Edita* 9 (2018), s. 59–65 URL: <https://journal.fi/aur/article/view/78061>, noudettu 12.11.2020.
- Roling, Bernd, ”Introduction”, *Apotheosis of the North: The Swedish Appropriation of Classical Antiquity Around the Baltic Sea and Beyond (1650 To 1800)*, toim. Bernd Roling, Bernhard Schirg ja Stefan Heinrich Bauhaus, De Gruyter, Berlin & Boston, 2017, s. 1–15.
- SAOB = *Svenska Akademiens ordbok*, URL: <https://www.saob.se/>
- Sadelin, Petrus, *Fauna Fennica* 2, Aboae 1819, URN: <http://urn.fi/URN:NBN:fi-fd2014-00004004>.
- Sadelin, Petrus, *Fauna Fennica* 3, Aboae 1819, URN: <http://urn.fi/URN:NBN:fi-fd2014-00004003>.
- Saura, Ari & Markku Varjo, *Kalat Suomen luonnossa*, Otava, Helsinki, 2009.
- Schroderus, Ericus, *Lexicon Latino-Scondicum*. Näköispainoksen toimittanut Bengt Hesselman, Almqvist & Wiksell, Uppsala, 1937 (alkup. 1637).
- SMS = *Suomen murteiden sanakirja*, Kotimaisten kielten keskus, Helsinki, URL: <http://kaino.kotus.fi/sms/>.
- SSA = *Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 1992–2000.
- Tidningar utgifne af ett sällskap i Åbo*, saatavissa digitoituna osoitteessa <https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/titles/1457-4756>.
- Tommila, Päiviö, ”Aurora-seuran lehti”, *Suomen lehdistön historia I. Sanomalehdistön vaiheet vuoteen 1905*, Kustannuskiila, Kuopio, 1988, s. 48–53.
- Uusitalo, Harri, ”Lexicon pentaglotton – suomea sisältävä viisikielinen sanakirja 1600-luvulta”, *Sananjalka* 59 (2017), Suomen Kielen Seura, Turku, s. 47–58, <https://doi.org/10.30673/sja.66613>.
- Varjo, Markku, Lauri Koli & Harri Dahlström, *Maailman kalojen nimet*. Suomen biologian seura Vanamo, Helsinki, 2004.
- VKS = *Vanhan kirjasuomen sanakirja*. Kotimaisten kielten keskus, Helsinki, <http://kaino.kotus.fi/vks/>.
- Wallenius, Johannes, *Fauna Fennica* 1, Aboae, 1810, URN:

<http://urn.fi/URN:NBN:fi-fd2014-00004002>, noudettu 12.11.2020.
WoRMS = *World Register of Marine Species*, URL: <http://www.marinespecies.org/>.